

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛАМАТТЫК САКТОО МИНИСТРЛИГИ
«АЛДЫН АЛУУЧУ МЕДИЦИНА» ИЛИМИЙ ӨНДҮРҮШТҮК БИРИКМЕСИ**

**ОКУУ-ИЛИМИЙ ӨНДҮРҮШТҮК КОМПЛЕКСИ
«КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ»**

Д 14.21.635 диссертациялык кеңеши

Кол жазмага укуктугу
УДК 613.2: 057.874 (1-22)

УРАИМОВА АЛТЫНБУ АМАТОВНА

**АЙЫЛ ЖЕРИНДЕГИ КЕНЖЕ КЛАССТАРДЫН
ОКУУЧУЛАРЫНЫН ТАМАКТАНУУСУНА ЖАНА ДЕН
СОЛУГУНУН АБАЛЫНА ГИГИЕНАЛЫК БАА БЕРҮҮ**

14.02.01 - гигиена

Медицина илимдеринин кандидаты окумуштуу даражасын
алуу үчүн жазылган диссертациясынын
авторефераты

Бишкек - 2021

Иш Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин «Алдын алуучу медицина» илимий өндүрүштүк бирикмесинин Медициналык-социалдык изилдөө секторунда аткарылган.

Илимий жетекчиси:

Касымов Омор Тилегенович

медицина илимдеринин доктору, профессор, РТИА академиги, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмери, Кыргыз Республикасынын илим жана техника тармагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин «Алдын алуучу медицина» илимий өндүрүштүк бирикмесинин директору

Расмий оппоненттер:

Шегирбаева Карлыгаш Байдуллаевна

медицина илимдеринин доктору, «Quality Education» лидерлик институтунун директору, Казакстан Республикасы

Борсокбаева Сабыркул Султановна

медицина илимдеринин кандидаты, доцент
Кыргыз-Россия Славян университетинин медицина факультетинин гигиена кафедрасынын башчысы

Негизги мекеме: И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы (720020, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., И.К. Ахунбаев көч., 92).

Диссертациялык иш 2021-жылдын 5-ноябрында саат 15.00дө медицина илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин «Алдын алуучу медицина» илимий-өндүрүштүк бирикмесинин жана «Кыргызстан эл аралык университети» ОИӨКсинин Д 14.21.635 диссертациялык кеңештин жыйынында өткөрүлөт, дареги: 720005, Бишкек ш., Байтик Баатыр көч., 34, конференц зал, 2 кабат, видео-конференцияга жеткиликтүү ссылкасы - https://vc.vak.kg/b/d_1-8gx-uox-g1o.

Диссертация менен «Алдын алуучу медицина» илимий-өндүрүштүк бирикмесинин (720005, Бишкек ш., Байтик Баатыр к., 34), ОИӨК «Кыргызстан эл аралык университети» (720001, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 255) китепканаларынан жана www.prorm.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 4-октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
медицина илимдеринин доктору профессор

М. Б. Усубалиев

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Балдардын мектепте ийгиликтүү окуусуна жана айлана-чөйрөнүн ар кандай таасирине каршылык көрсөтүүгө өбөлгө болгон аныктоочу фактор болуп туура тамактануу эсептелет. Белгилүү болгондой, бул балалык мезгилде, анын кийинки бүткүл өмүрүндө адамдын ден соолугун аныктоочу негизги физиологиялык, метаболизмдик, иммунологиялык механизмдер калыптанып жаткан учурда чоң мааниге ээ [Н. В. Тапешкина, 2013; Е. С. Богомоллова 2016, Э. Г. Блинова, 2017].

Бүгүнкү күндө, көптөгөн балдар мектепке барганга чейин тамак-аш тандоодо рационалдуу эмес стереотиптерди түзүшкөнү жана мектепте окуу жылдарында туура эмес тамактануусу калыптанып кала берери аныкталган [Bundy D.etal., 2017; UNSCN, 2017]. Мектеп окуучуларынын тамактануусун уюштурууну программалаштырса болот, ал баланын кандай тамакты каалоосуна жана анын тамактануу адаттарына көз каранды эмес жана билим берүү уюмдарынан жана ата-энелерден түздөн-түз көз каранды [WFP, 2019]. Үй шартында жана мектептерде колдонулган тамак-аш азыктарын тандоо көбүнчө рационалдуу эмес [Aliyar et al., 2015]. Бул жагдай, айрыкча айыл аймактарында, материалдык байлыктын төмөндүгү, тамак-ашты тандоо принциптерин жана рационалдуу тамактануунун негиздерин сактоону түшүнбөстүк, жалпысынын караганда социалдык шарттар менен байланыштуу. Ошол эле учурда, мектеп чөйрөсү балдардын туура тамактануу адаттарын жайылтууга жана калыптандырууга, адаттарды өмүр бою сактоого жана коомчулукка жайылтууга мүмкүнчүлүк берет.

Дүйнөлүк Саламаттык сактоо уюмунун (ДССУ) көптөгөн мүчө мамлекеттери катышкан өнөктөш программалары «Туура тамактануу мектеби» демилгелерин окуучулардын ден соолугун коргоонун жана тамактануунун бардык түрүн чечүүнүн жаңы багыты катары жайылтууда [WHO, 2015]. Көптөгөн өлкөлөрдө тамак-аш пирамидасынын улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен инфографикалар иштелип чыккан, анда тамак-аш азыктарынын ар кандай түрлөрүнүн сунушталган өлчөмү так көрсөтүлгөн. ДССУнун маалыматы боюнча, 1990-жылдан 2016-жылга чейинки мезгилде Европа чөлкөмүндөгү 51 өлкөлөрдүн ичинен рейтингине ылайык туура эмес тамактануудан улам өлүмдүн жогорку көрсөткүчү менен Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги (КМШ) өлкөлөрү алдыңкы он орунга кирет. Өлүм көрсөткүчтөрү 100 миң адамга карата төмөндөгүдөй: Өзбекстан (394), Түркмөнстан (376), Кыргызстан (350), Украина (349), Молдова (328), Азербайжан (319), Беларусь (313), Тажикстан (310), Казакстан (306), Россия (291) [Л. Ю. Гарин, А. Е. Абрамова, 2019]. Бул өлкөлөрдө акыркы жылдары мектеп окуучуларынын ден соолугунун абалы - жүрөк, дем алуу, ичеги-карын оорулары, кант диабети,

семирүү ооруларынын өнөкөткө өтүп кетиши менен оор бойдон калууда [С. С. Бообекова, 2011; Д. Р. Амонова, 2015, А. В. Суворов, 2017].

Кыргыз Республикасында (КР) Бирикен улуттар уюмунун Дүйнөлүк азык-түлүк программасынын (БУУ ДАТП) техникалык колдоосу менен мектепте тамактануунун улуттук программасынын реформасы 2013-жылга туура келет. Мектеп тамак-ашынын көйгөйлөрү Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүүдө мамлекеттин медициналык жана социалдык милдеттерин чечүүнү камсыз кылган тамактанууну уюштуруу, системалаштыруу жана стандартташтыруу боюнча мыйзам-ченемдүүлүктү жана башкарууну жөнгө салууну өнүктүрүүнү талап кылат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Демилгелүү, Бирикен улуттар уюмунун Дүйнөлүк азык-түлүк программасынын 2013-2020-жылдарга карата «Кыргыз Республикасында мектеп тамак-ашын оптималдаштыруу» долбоорунун алкагында ишке ашырылган.

Изилдөөнүн максаты - башталгыч класстын окуучуларынын ден соолугунун абалына жана ар кандай формада уюштурулган мектепте тамактануусуна медициналык-социалдык чаралардын комплексин негиздөө үчүн гигиеналык баа берүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Дүйнө өлкөлөрүндө жана Кыргыз Республикасында мектеп тамагын уюштуруу системасын жана аны ченемдик укуктук жөнгө салуусун талдоо.

2. Коомдук тамактанууну уюштуруу формаларын эске алуу менен айыл мектептериндеги окуучулардын чыныгы тамактануусун жана тамактануу рационунун структурасын баалоо.

3. Чүй облусундагы мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүүсүн жана ден соолугун изилдөө.

4. Өлкөдөгү медициналык жана социалдык программалардын потенциалын бекемдөөдө жалпы билим берүү мектептеринин тамак-ашын оптималдаштыруу боюнча илимий негизделген чаралардын типтүү комплексин иштеп чыгуу.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңычылыгы. Мектепке байланыштуу болгон тобокелдик факторлору балдардын 7-11 жаштагы (1-4 кенже класстын окуучулары) «критикалык» мезгилине туура келген мезгилиндеги тамактануусун коррекциялоо, жакшыртууну уюштуруу, физикалык өнүгүүсүн жана ден соолугун көзөмөлдөө боюнча «жаңы концепциясын» системалаштырууну жана комплекстүү ишке ашырууну талап кылат жана биринчи жолу көрсөтүлөт:

- Европа, Америка, Азия, КМШ өлкө аймвктарында мектеп тамагын уюштуруу жана алардын балдардын ден соолугу үчүн эффективдүүлүгү;

- билим берүү уюмдарынын ведомстволор аралык өз ара аракеттенүүсүнүн логистикасын жакшыртуу менен бир окуучуга (10-15 сом) бюджеттин консолидацияланган булактарынын эсебинен (мамлекеттик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, ата-энелер ж.б.); Кыргыз Республикасынын мектептеринин кенже класстарынын балдарын толук кандуу тамактануусун камсыз кылуу боюнча БУУ ДАТП концепциясын ишке ашыруунун негизги принциптери;

- тамактануу статусун эске алуу менен чыныгы тамактануунун энергетикалык жана азыктык баалуулугу, регионалдык деңгээлде кенже класстардын балдарынын ден соолугунун абалы менен тамактануу мүнөзүнүн ортосундагы себептик байланыштар аныкталды;

- Чүй облусундагы кенже мектеп жашындагы (7-11 жаштагы) балдардын физикалык өнүгүүсүнүн жана ден соолугунун абалы;

- балдардын жана ата-энелердин туура тамактануу жана сергек жашоо негиздерин калыптандырууга багытталган, санитардык-гигиеналык инфраструктураны жана билим берүүнү жакшыртуу менен жалпы билим берүү мектептеринде тамактанууну уюштурууну жакшыртуу үчүн социалдык жана алдын алуучу инновациялык технологиялар комплексинин жана ченемдик укуктук коштоосунун артыкчылыгы.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Мектеп чөйрөсү жана окуу процессинин уюштурулушу балдардын потенциалын туура тамактануу жана жашоо образынын калыптандыруу боюнча көндүмдөрдүн жана билимдеринин болушуна багыттайт жана бул «Жалпы билим берүү уюмдарында окуучулардын тамактануусун уюштуруу жөнүндө» документти жана мектептерде тамактанууну оптималдаштыруу инновациялык билим берүү программаларын (Кыргыз Республикасынын 2019-ж. № 135 Мыйзамы) жана: «Жалпы билим берүү мекемелеринде окуучулардын тамактануусун уюштуруу» методикалык сунуштарын иштеп чыгууда колдонулган (Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин 2013-ж. № 736-буйругу менен бекитилген). Санитардык инфраструктураны жакшыртуу үчүн «Балдардын мектепке чейинки жана жалпы билим берүү уюмдарында дезинфекциялык чараларды уюштуруу жана ишке ашыруу» боюнча көрсөтмөлөр иштелип чыгып, 2016-жылы Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин № 247 жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин № 463/1 буйруктары менен бекитилген.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Европа, Америка, Азия, КМШ өлкөлөрүнүн мектеп тамактарынын тарыхый-генетикалык эволюциясы жана анын БУУ ДАТП программасын эске алуу менен Кыргыз Республикасында өнүгүүсү.

2. Айылдык окуучулардын тамактануусун уюштуруу үчүн архитектура-лык пландоо, материалдык жана санитардык-техникалык стандарттары боюнча

мектеп чөйрөсү гигиеналык талаптарга жооп бербейт. Мектептерде тамактануу потенциалын чыңдоо үчүн институционалдык мамиле керек.

3. Чүй облусундагы кенже класстын окуучуларынын тамактануусу үй шарттарын эске алуу менен, алиментардык оорулардын өнүгүшүнүн тобокелчилиги болуп, энергия жана толук кандуу азык заттар менен оптималдуу түрдө камсыздабайт. Тамактануудагы сандык жана сапаттык дисбалансы, социалдык шарттары айыл жериндеги 7-10 жаштагы балдардын физикалык өнүгүүсүнө жана ден соолугуна таасирин тийгизет.

4. Өлкөдөгү мектеп тамагы улуттук каада-салттарды жана эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен ишке ашырылышы керек, бул окуучулардын тамагынын сапатын, мектеп чөйрөсүнүн инфраструктурасын жана 1-4 класстын окуучуларынын туура тамактануу жана сергек жашоо образы боюнча билимин калыптандырган окуу-тарбия процессин жакшыртат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Баштапкы материалды чогултуу, изилдөө жыйынтыктарын талдоо жана жалпылоо, статистикалык иштетүү жана ага баа берүү, корутундуларды түзүү автор тарабынан жүргүзүлгөн.

Изилдөө жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациянын негизги жоболору «Алдын алуучу медицина» илимий-өндүрүштүк бирикмесинин илимий кеңештеринде (2017, 2018, 2019, 2020-ж.), эл аралык конференцияларда: «Коомдук саламаттык сактоонун жаңы шарттарында Евроазиялык аймактагы инфекциялык жана жугуштуу эмес оорулардын актуалдуу көйгөйлөрү жөнүндө» (Бишкек, 2018), «Экология жана эмгекти коргоо боюнча билим берүү, изилдөө жана инновация тармагын күчөтүү» (Бишкек, 2021); Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги жана Саламаттыкты сактоо министрлиги тарабынан уюштурулган мектеп тамагын оптималдаштыруу проблемаларына арналган семинарлар жана жолугушууларда - Бишкек (2017-2018-ж.), Ош, Кадамжай, Токмок, Каракол, Нарын (2015-2016-ж.), билдирилген жана талкууланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылып чыгуусунун толук чагылдырылуусу. Диссертациянын негизги жыйынтыктары рецензияланган илимий мезгилдүү басманын тизмесине кирген мезгилдүү илимий 6 басма ишинде басылып чыккан жана 2 Методикалык сунуштар басылып чыгып ишке киргизилген.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация компьютердик текстте 186 баракта баяндалып, киришүүдөн, адабияттарга сереп салуудан, жеке изилдөөлөрдүн төрт бөлүмүнөн, жыйынтыктардан, практикалык сунуштардан, 22 таблицадан, 15 сүрөттөн турат. Адабияттардын көрсөткүчтөрү 420 орус жана чет элдик иш булактарын камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

1-бап. Мектептердеги тамак-аш гигиенасынын заманбап медициналык жана социалдык көйгөйлөрү жана окуучулардын ден соолугун чыңдоо (адабиятка сереп салуу). Ата мекендик, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн адабият булактарына илимий-практикалык талдоо жүргүзүлдү. Эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен мектепте тамактануу демилгелеринин жаңы саясаты көрсөтүлдү, ал Кыргыз Республикасы үчүн ведомстволор жана дисциплиналар аралык мүнөздөгү узак мөөнөттүү программалык иш-чараларды кабыл алууну талап кылат.

2-бап. Материалдар жана изилдөө ыкмалары.

Изилдөө объектиси: жалпы окуу жайлары, окуучулар, тамактануу.

Изилдөө предмети: гигиена, тамактанууну уюштуруу, физикалык өнүгүү, кенже класстардын окуучуларынын ден соолугу.

Изилдөө ыкмалары: тарыхый-генетикалык, гигиеналык, клиникалык-эпидемиологиялык, медициналык-социалдык жана демографиялык статистика.

Ата мекендик мектеп тамагын уюштуруу системасынын тарыхнаамасын, ченемдик укуктук базасын монографиялык жана илимий адабияттар, аналитикалык серептер, интернет булактары, расмий документтер, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, токтомдору, дүйнөнүн алдыңкы өлкөлөрүнүн учурдагы абалынын тажрыйбасы түздү.

Өлкөнүн жана Чүй облусунун жалпы билим берүү уюмдарынын көрсөткүчтөрү, окуучулардын саны (1990-2019-ж.), демографиясы (2009-2019-ж.) Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары боюнча талдоого алынган.

Чүй облусунун (ЧО) райондорунун арасындагы мектеп тамагын ар кандай түрдө уюштурган жалпы билим берүү 14 мектебинин 1-4-класстарынын 2110 окуучусунун тамактануусуна, ден соолугунун абалына баа берүү, мында балдар эки топко бөлүнгөн: Кемин районун окуучулары 1-топ - ысык тамак менен, Чүй району - 2-топ - экспресс эртең мененки тамак (булочка, чай же аларга тендеш эквиваленттүү тамак-аштар) менен камсыздалышат. Тандоо жана анализдөө ыкмалары 1-таблицада келтирилген. Мектеп тамагын изилдөөдө, сентябрь жана октябрь айларынын алгачкы 10 күнүнүн 20 меню-карталарынын жана үй шартындагы тамак-аштын 20 менюсунун химиялык курамын В. Н. Кардашенко боюнча (1983) эсептөө менен анализденди.

ГОСТ Р 51575-2000 ылайык мектептерден алынган 52 аш тузунун үлгүсүндө йод менен байытуу сапаты аныкталган.

Зааранын 150 үлгүсүндө балдардын организминин витаминдик-минералдык көрсөткүчтөрү изилденген. Аскорбин кислотасы «Урополиан 11А» («Биосенсор АН», РФ) индикатордук тест тилкелери менен, кальцийдин заара

Таблица 1 - Тандоо, окуучулардын тамактануусун жана ден соолугун анализдөө ыкмалары

Көрсөткүчтөр	Материалдар	Райондор боюнча тандоо (топ)			Ыкмалар
		Кемин	Чуй	Бардыгы	
1. Тамактануусу	Меню-карталар	Меню 10 - мектеп 10 - үйдүкү	Меню 10 - мектеп 10 - үйдүкү	Меню 20 - 4 мектеп 20 - үйдүкү	Гигиеналык, математикалык, медико-статистикалык, эпидемиологиялык
	Анкеталар	400 анкета	400 анкета	800 анкета	
2. Физикалык өнүгүүсү	Физикалык өнүгүүсү	1055 бала 6 мектеп	1055 бала 8 мектеп	2110 бала 14 мектеп	Антропометрикалык, математикалык, статистикалык
3. Оорулуучулук	ҮБДБ амб. карталар	640	640	1280	Медико-статистикалык, клиника-эпидемиологиялык
	Тиш кариесинин таралышы	315	315	630	
4. Организмдеги витаминдерди, минералдарды изилдөө	Зааранын үлгүлөрү: витамин С минерал Са	75	75	150	Клиникалык-лабораториялык, физикалык-химиялык
		75	75	150	

менен бөлүнүп чыгышы Гринбалт жана Хартман боюнча мурексид индикатору менен комплексометрикалык титрлөө ыкмасы колдонулуп аныкталган.

Окуучулардын антропометрдик көрсөткүчтөрү: узундугу, дене салмагы, көкүрөк айланасы В. Р. Кучманын ыкмасы (2012) боюнча жалпы кабыл алынган корреляциялык баалоо менен бир убакта жүргүзүлгөн. Пилоттук райондордогу мектеп окуучуларынын жалпы ооруга чалдыгуу көрсөткүчтөрү: 2007 - 2017-жылдар арасындагы Кемин (1-топ) жана Чүй (2-топ) райондорунун ар биринен 640 амбулатордук карталарды (бардыгы 1280) көчүрүү жолу менен алынган материалдарды ретроспективдүү талдоо ыкмасы менен жүргүзүлдү. Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо Министрлигинин Республикалык Электрондук саламаттык сактоо борборунун маалыматы боюнча Кыргыз Республикасындагы 5-14 жаштагы (2010-2019-ж.) балдардын негизги жана жалпы оорулары изилденди.

Медициналык жана статистикалык иштетүү Microsoft Excel - 2007 (Microsoft Co, 2007, АКШ) жана Analysis (Epi info 7, АКШ) программаларын колдонуу менен жүргүзүлгөн.

3-бап. Мектеп окуучуларынын тамагын уюштуруунун эл аралык тажрыйбасы: Кыргыз Республикасындагы көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору. Окуучулар үчүн тамактануу маселелери 19-кылымда көтөрүлгөн, британдыктар дүйнөдөгү мектептерде бекер тамактануу боюнча биринчи өкмөттүн токтомун кабыл алышкан (1906), Германия (1912), АКШ (1920), Франция (1925) ушундай программаларга ээ болгон. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден соолугун чыңдоодо, таанып билүү жана социалдык өнүгүүсүндө тамактануунун ролун түшүнүү 20-кылымдын экинчи жарымына келген. Үчүнчү миң жылдыкта дүйнөлүк коомчулуктун мамлекеттери глобалдык деңгээлде: кабыл алынган эл аралык документтерге жана программаларга «БУУнун тамактануу көйгөйлөрү боюнча аракеттеринин декадасы (2016-2025ж.)» ылайык тамактануу жана ден соолукту жакшыртуу боюнча милдеттенмелерди алышкан.

3.1. Европа, Америка жана Азия өлкөлөрүндөгү мектеп тамагы. Адатта, европалык мамлекеттер согуштан кийинки отурукташуунун тарыхый жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн ар кандай баскычтарында тамак-аш жана тамактануу көйгөйлөрүнө дайыма көңүл буруп келишкен. Бүгүнкү күнгө Евросоюзга (ЕС) мүчө 28 мамлекет (1957-ж.) мектептерде жана андан тышкары тамактанууну оптималдаштыруу системасында балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден соолугунун жана өнүгүүсүнүн европалык стратегиясын (WHO, 2005) бирдиктүү мамилеге ылайык улуттук өзгөчөлүктөрдү жана салттарды эске алуу менен ишке ашырат.

ЕС мектеп тамагы (2011-2016-ж.) «Мектеп мөмө-жемиштери» жана «Мектеп сүтү» программаларынын алкагында жүзөгө ашырылып келген. Илимдин акыркы жетишкендиктерин жана балдардын ден соолугунун абалын баалоону эске алуу менен «Мөмө-жемиштер, жашылчалар жана сүт» мектеп тамагынын жаңы бирдиктүү системасы киргизилди (2017/2018-ж.). Программа 2017-2023-жылдарга эсептелип, жылына 250 миллион евро каражат бөлүнөт, анын ичинде жашылча -жемиштерге - 150 евро, сүт азыктарына - 100 евро. ЕСке мүчө мамлекеттер үчүн 6 жаштан 10 жашка чейинки балдардын саны боюнча 95% дан (Чехия, Болгария, Венгрия, Словения, Эстония ж.б.), 24% га чейин (Португалия, Испания, Бельгия ж. б.) жана 8% га чейин (Франция, Италия, Германия ж. б.) каражат бөлүштүрүлөт. Долбоор 20 миллиондон ашык баланы, башкача айтканда Европа аймактарындагы мамлекеттердин балдарынын 20% камтыган туруктуу өнүгүүнүн зарылдыгына жогорку социалдык баага ээ.

Америка Кошмо Штаттарында (АКШ) 1946-жылы «Ричард Б. Расселдин мектеп түшкү тамагы жөнүндө» негизги мыйзамынын кабыл алынышы менен Мектептин түшкү тамагы улуттук программасы (NSLP) федералдык деңгээлде киргизилген. Биринчи он жылдыкта «Мектептин түшкү тамагы» улуттук программасына 7,1 миллионго жакын балдар катышып, 1970 -жылы 22,4; 2000-ж.

- 27,3 жана 2016-ж. - 30,4 миллионго жеткен. Кирешеси ар кандай болгон үй-бүлөлөрдүн жогорку деңгээлде социалдашуусуна бир катар ишке ашырылып жаткан программалар ээ болгон: сүт азыгы боюнча - 1955-жылга 15 миллион долларга жана 1975-жылга - 1-2-деңгээлдеги компенсациялык жеңилдиктер менен балдарды жана чоңдорду тамак-аш менен камсыздалышы; мектеп тамагы менен 16 миллионго жакын окуучулардын камсыздалышы (4,7 миллиард доллар); балдардын жайкы лагерлерде тамактануусу; «Жашылча –жемиштер» пилоттук программасы (2002). Бүгүнкү күндө АКШнын тамактануу боюнча мамлекеттик программалары 101,000ден ашык мектептерде бар (жылына \$ 8,7- \$ 12 млрд). Рациондор «Америкалыктар үчүн диетология боюнча көрсөтмөлөрү» ылайык түзүлөт, ар бир беш жылда мектептин тамактануу системасы текшерилип турат, колдонулуучу продукцияга: материалдар жана таңгактын өлчөмү, майлуулугу жана башка ингредиенттери боюнча тиешелүү стандарттар иштелип чыккан. NSLP азык-түлүк коопсуздугун, көп деңгээлдүү көзөмөлдү жана программанын катышуучуларын сөзсүз сертификациялоону жүзөгө ашыруу менен, АКШнын Айыл чарба департаментинин мамлекеттик агентствосу камсыздайт.

Борбордук жана Түштүк Америка штаттарынын программалары, Бириккен улуттар уюмунун Дүйнөлүк азык-түлүк программасынын эл аралык долбоорлорунун колдоосу менен 50дөн 90% га чейин ишке ашырылат. Пилоттук программанын алкагында бенефициарлары бар катышуучу өлкөлөр: Бразилия (41,5 миллион), Мексика (6,4 миллион), Колумбия (4,0 миллион) жана Перу (3,5 миллион) мектеп окуучуларынын арасында туура тамактанууну кенири жайылтуу менен, дыйканчылыкты жана жергиликтүү өндүрүшчүлөрдүн азык-түлүктөрүн сатып алууну туруктуу өнүктүрүү менен, мектеп тамагынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүдө, бул туура тамактануунун түрүн жана санын көбөйтүүгө алып келет. Ошентип, 2009-жылы «Мектеп тамагы жөнүндө» Мыйзамына ылайык Бразилиянын улуттук программаларын институтташтыруу мамлекеттик саясаттын социалдык артыкчылыктарына жетишүүгө өбөлгө түздү. «Санариптик мектеп ашканасы» боюнча колдонулган заманбап технологиялар мектептерде тамак-аш уюштуруунун бардык параметрлерин чагылдырды. Менюлар атайын диетолог тарабынан текшерилгенден кийин өлкөнүн белгиленген диеталык нормаларына ылайык түзүлөт, бул продукциянын бюджетин, сапатын жана эсебин, логистикасын ж.б. контролдогонго мүмкүндүк берет

Япония 1954-жылы милдеттүү түрдө окуу мектептери үчүн «Мектеп түшкү тамагы» Мыйзамын кабыл алуу менен, менюлардын ассотиментин жана тамак-аш стандарттарын дайыма жакшыртып келген. Жаштар арасындагы тамактануунун жаңы көйгөйлөрү 2005-жылы «Туура тамактануунун негиздерин - Shokuiki» Мыйзамын мектептерге диетолог-мугалимдердин штатын киргизүү менен кабыл алууга түрткү болгон (2007). Алардын мектептердеги катышы: мектепти өзүнүн ашканасына (43,4%) 550 балага 1 штат, сырттан келгендерди тейлөөгө - 54,8%

(1500гө 1) түзөт. 2008-жылы кабыл алынган «Мектеп түшкү тамагы жөнүндө» Мыйзам диетаны туура түшүнүүгө, күнүмдүк жашоодо тамак-ашты колдонууда туура тамактануу адаттарын калыптандырууга негиз салган. Бүгүнкү күндө мектеп тамагы менен 24 миллион окуучу, (3,2 миллиард доллар/жыл) класстар боюнча алганда: башталгыч - 99% жана улуу - 82% (ысык тамак/мектеп сүтү - 93,2%) камтылат. Япониядагы мектептин жалпы мамлекеттик тамактандыруу программасы билим берүү процессинин бир бөлүгү болуп саналат жана окуучуларга экологиялык көз караш боюнча айлана-чөйрөнү сактоого, жашоону жана жаратылышты урматтоого үндөп, көз карандысыздыкка жана жоопкерчиликке үйрөтүлөт.

Корея Республикасы жана ЮНИСЕФ 1953-жылы окуучулардын физикалык өнүгүүсүн жана ден соолугун жакшыртуу үчүн мектепте тамактандыруу программасын ишке ашыра башташкан. 1981-жылы кабыл алынган «Мектеп тамагы жөнүндө» Мыйзам корейлик окуучулардын башталгыч класстарын - 1997-ж., толук эмес орто - 1999-ж. жана орто - 2003-ж. мектептердеги тамактануусунун сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрүн түп тамырынан бери жакшыртты. Тамак - аш менен камсыздоо 2010-жылга чейин 99% га жетти (11391 мектеп, же 7,3 миллион окуучу). Мыйзамга өзгөртүүлөр киргизилгендей (2006-ж.), 94,6% билим берүү органдары мектеп тамактарын өз алдынча уюштурууга, же 5,4% башкаруучу компаниялар менен келишимдери түзүүгө укуктуу. Тамак-аш салат, биринчи, экинчи тамактар жана десерттер үчүн клеткаларга бөлүнгөн атайын идишке (лоток) салынат, сүт же йогурт милдеттүү түрдө берилет, башка суусундуктар берилбейт. Кореянын Айыл чарба кооперативдеринин улуттук федерациясы мектептерди 602 миллиард вон (0,51 миллиард доллар) жүгүртүүдөгү тамак-аш азыктары менен камсыз кылат, жергиликтүү рыноктун продукциясы 21% түзөт.

Европа өлкөлөрү (Швеция, Финляндия, Эстония), Түштүк Корея, Япония мектеп тамагы заманбап пландаштыруу системасы жана анын рационалдуулугу, мамлекеттик бюджеттен бекер жана өлкөнүн жарандары үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берүү менен социалдык артыкчылыктардын теңчилиги баарынан жогору коюлгандыгы менен белгиленет. Планетардык масштабда таанылган интеграцияланган мамиле - бул билим берүү, айыл чарба, тамак-ашты кайра иштетүү ж.б. ири долбоордун бир бөлүгү болуп эсептелет, жана сергек жашоо образы боюнча психикалык жүрүм-турумду калыптандырууга, келечектеги адам жашоосунун сапатын жакшыртуу үчүн, мамлекеттин жашыл экономикасын өнүктүрүү экологиялык платформасын түзүүгө багытталган.

Индиянын мектептерде тамактануу улуттук Программасы 1960-жылдан бери дүйнөдөгү эң чоң программа болуп саналат, алгач 100 г дан азыгы берилип, 1982-жылдан баштап балдардын начар тамактануусун жана сабатсыздыгын жоюу үчүн кеңейтилген. Башталгыч тамактануу билимин колдоо боюнча жаңы улуттук

программа (1995-ж.), өлкө боюнча толугу менен (1997-1998ж.) 300 калориялуу (8,12 г белок) баалуулугу менен - окуу мезгили ичинде эң аз дегенде 200 күндүк болуп ишке киргизилген. Андан ары программа 1-4 класстарда окуган балдарга (2002-ж.), 8-10-класстардагы 13-15 жаштагы мектеп окуучуларына чейин (2004-ж.) кеңейтилип, мектепке барбаган окуучулардын санын 40% дан 20% га чейин кыскартты. Тамак-аш менен камсыздалган балдардын саны 2008-жылга карата 140 миллиондон ашып, бюджети 3010дон 4813 кронго чейин (780 миллион доллардан - 1 миллиардга чейин) түздү. Мектеп рационун: баштапкы класстар үчүн - 450 ккал, 12 г белок жана улук класстарга - 700 ккал, 20 г белок болуп түзүлгөн (ченемдер дагы эле күчүндө). Мамлекет мектептердин тамак-аш азыктары менен камсыздалышын жана окуучулардын, ашпозчулардын жана мугалимдердин бир казандан тамактануусу менен тамак-аш рационунун протеин-энергетикалык параметрлеринин сакталышы үчүн, алардын мектеп тамагынын менюсуна толугу менен киргизилишин көзөмөлдөйт. Бул башталгыч класстын окуучуларынын күнүмдүк белок жетишпесдигин 100%, калориясын - 30% жана темирди - 10% жоюуга мүмкүндүк берди. Бүгүнкү күндө өлкөдө башталгыч класстан университетке чейин бекер билим берүүнүн комплекстүү программасын жарыялап, 150 миллиондон ашык мектеп окуучулары бекер тамактанат (MuseumSchool).

Кытай Эл Республикасы 1987-жылы мектептин тамактануу программасын расмий түрдө жарыялаган (Ханчжоу, Чжэцзян провинциясы), аны акырындык менен 1998-жылдагы «Мектеп түшкү тамак-аш ченемдери - ANPSL» Улуттук стандарттарга ылайык бүткүл өлкөгө жайылтууда. Кытайдын Мамлекеттик Кеңеши (2011) мектеп окуучуларынын тамактануусун жакшыртуу боюнча токтом кабыл алган - борборлоштурулган бюджет 29 провинциядагы 137 миң мектепти жана 33,6 миллион окуучуларды камтыган. Мектеп тамагы программасынын (SFP) беш жылдык бюджети 159 миллиард юань (24 миллиард доллар), 68 миң мектеп ашканасын курууга кошумча каражат 30 миллиард юанды (4,5 миллиард доллар) түздү. Бюджеттик чыгашалар - айылдык аймактардагы милдеттүү билим берүү системасынын окуучуларынын тамактануусун жакшыртуу боюнча SFP программасын натыйжалуу башкаруу үчүн Тамактануу стандарттары (2014) жана Улуттук мектеп окуучуларынын тамактануусунун негизги көрсөтмөсү (2016) боюнча КНРдин ыйгарым укуктуу органдары тарабынан дайыма көзөмөлдөнүп жана бааланып турат. Заманбап улуттук SFP программасы илимий жана практикалык далилдердин принциптерине таянып, өлкөнүн балдар калкын жана региондорун камтууга багытталган Кытайдагы артыкчылыктуу социалдык саясаттын жаңы деңгээлине ээ болду.

3.2. Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине жана Борбордук Азияга кирген өлкөлөрдүн мектеп тамагы. Совет бийлигинин жылдарында СССРде мектепте тамактандыруу системасы 30-жылдары «Даамдуу туура тамактануу китеби» менен мектеп тамактарынын менюсу аныкталып түзүлүп,

«Коомдук ашканаларды уюштуруу жөнүндө» (1917-ж.), «Балдар тамак-ашын чыңдоо жөнүндө» (1918-ж.) жана «Бекер тамактануу жөнүндө» (1919-ж.) декреттеринин негизинде коюлган. Согуштан кийинки мезгилде окуучулардын тамактануусунун жана жалпы билим берүү мектептеринин ашканаларынын материалдык-техникалык базасына карата талаптарын ченемдик укуктук жөнгө салуу боюнча илимий жана практикалык негиздери түзүлөт. 1980-1990-жылдары Советтер Союзунун аймагында балдардын 95% дан ашыгын камтыган мектеп тамагын уюштуруунун катуу системасы калыптанган. КМШнын эгемендүүлүгү учурундагы кыйынчылыкта (1991-2000-ж.), 1-4 класстарда окуган аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн балдары үчүн азыраак түрдөнгөн рацион менен бекер тамактануу мүмкүнчүлүгү сакталган. Бул мамлекеттерде 21-кылымдын алгачкы он жылдыгында гана жалпы билим берүүчү мектептерде тамак-аш системасын реформалоо боюнча улуттук программаларды кабыл алуу менен оң жактары байкала баштады. Мамлекеттик бюджет менен Россия (2003-2007-ж.), Казакстан (2002-ж.), Өзбекстан (1991-ж., 2010-ж.), Азербайжан (2009-ж., 2013-ж.), Беларусь (2001-ж.). БУУ ДАТП колдоосу менен Армения (2010-ж.), Тажикстан (1999-ж.), Кыргызстан (2008-ж.) өлкөлөрү тарабынан долбоорлор ишке ашырылууда.

Россиянын Улуттук мектеп тамактандыруу программасы конкурстук негизде комплекстүү модернизациялоону карайт, мында федералдык бюджеттен 2 миллиард 100 миллион рубль: 2008-жылда (500 миллион рубль) жана 2009-ж. (1 миллиард рубль), анын ичинде 2010-2011-ж. ар бирине 300 миллион рубль бөлүнгөн. 2016-жылы Россия Федерациясындагы мектеп окуучуларынын ысык тамак менен камтылышы 89,1% ды түздү (3 жылдан ашык өсүү + 1,1%), күнүнө эки маал тамактануу 28,9% (өсүш + 1,0%), анын ичинде башталгыч класстар 1-4 (34,9%), 5-10-класстар (23,5%), бир катар субъектер боюнча 50,0%дан ашты. 2020-жылдын 3-январындагы № 47 «Башталгыч I-IV класстын окуучуларынын бекер тамактануусу жөнүндө» федералдык мыйзамынын кабыл алынышы, 3-статьянын 3-пункту, жана аны 2023-жылдын 9-январына чейин этабы менен ишке ашыруу - балдардын мектептерде туура тамактанууга жеткиликтүүлүгүн олуттуу социалдаштыруу.

КМШ өлкөлөрүндөгү «Билим берүү» приоритеттүү улуттук долбоорлорунун «Мектеп тамагы» программаларын ишке ашырууда анын социалдык эффективдүүлүгүн белгилей кетүү керек. Бирок, ыйгарым укуктарды бөлүштүрүүдө тактыктын жана мектептерде тамак-ашты уюштурууда системалуу мамилелердин жоктугу, тартылган ресурстарды, ата -энелердин жана бюджеттик каражаттарды эффективдүү эмес колдонуу менен окуучулардын ден соолугуна коркунучту жогорулатуу менен бирге тамак-аш менен тейлөө кызматтарынын коопсуздугунун жана сапатынын кепилдиктерине көйгөйлөрдү жаратат.

3.3. Кыргыз Республикасында мектеп тамагын уюштуруунун негиздери. Тарыхта Кыргыз Советтер Союзунун Республикасы СССРде мектеп тамактарын уюштуруунун пионери болуп саналат. Министрлер Совети менен Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин өлкөнүн мектептериндеги «1-4 жана 7-класстардын окуучулары үчүн ысык эртең мененки тамак уюштуруу жөнүндө» токтому (1957-ж.) советтик жетекчиликтин макулдугун алган эмес. Жалпы билим берүү мектептеринин окуучулары үчүн ысык тамак-аш уюштуруу боюнча КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Советинин токтому 1972-жылы чыккан. Республикада мектепте тамактануу саясаты СССРдин бүткүл союздук мыйзамдар жана стандарттар укук ченемдик актыларынын (1974-1991-ж.) алкагында ишке ашырылган. Мектептерде тамактануу сүт жана сүт азыктарынын баасын төмөндөтүү, окуучуларды мектептин окуу жана эксперименталдык-бакчаларында, теплицаларда айыл-чарба продукциясын өстүрүүгө тартуу, колхоз жана совхоздорго эгин жыйноодо жардам көрсөтүү менен камсыз болгон (06.11.1981-ж. № 1073 СССР Министрлер Советинин токтому). Мектеп окуучуларынын ысык тамак-аш рационасу СССР калкынын ар кандай топтору үчүн азык заттарга жана энергияга болгон физиологиялык муктаждыктарынын нормаларына ылайык сакталган (СССРдин Саламаттык сактоо министрлиги тарабынан № 6 - 1982-ж. бекитилген).

КР Өкмөтүнүн «Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугунун улуттук саясаты жөнүндө» токтому (№ 585-1999-ж.) - мектеп тамагы боюнча эгемен мамлекеттин биринчи документи болуп эсептелет. Жергиликтүү бийлик аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн балдарын мектеп окуучуларынын жалпы санынын 25% чейин акылуу тамактануудан бошотууга укуктуу болчу. «Жаңы муун» Мамлекеттик программасын ишке ашыруунун алкагында 2010-жылга чейин, (КР Өкмөтүнүн 2001-ж. № 431 токтому жана 2002-2006-ж. кайра каралып чыккан ред.), Кыргыз Республикасынын «Жалпы билим берүү мектептеринде окуучулардын тамагын уюштуруу жөнүндө» 2002-жылдагы № 111 Мыйзамы кабыл алынган. Бул 1-4 - класстагы балдарды бекер эртең мененки тамак менен камсыз кылууга мүмкүндүк берди: бул 400 миллион сомдон ашык бюджеттик каржылоо менен бир стакан сүт (200 г) жана булочка. Биринчи жолу билим берүү мекемелеринде окуучулардын тамактануусуна карата талаптарды жөнгө салган 2.4.2002-03 Санитардык эрежелер жана нормалар - Кыргыз Республикасынын Башкы мамлекеттик санитардык врачынын 2004-жылдын № 9 токтому менен бекитилген. Жаңыртылган Кыргыз Республикасынын 2006-жылдын № 673 токтому менен бекитилген ченемдик укуктук актылары мамлекеттик жана муниципалдык мектептердин 1-4 - класстарынын окуучулары үчүн улуттук тамактандыруу программасын иштеп чыгууга өбөлгө түзгөн. КР Президентинин 2007-ж. № 467 «Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринин 1-4 - класстарынын окуучуларынын тамак-ашын уюштуруу жөнүндө»

Жарлыгында (Мыйзамдын статусундагы) 1-4 -класстын окуучуларынын тамактануусуна (400511 балага чейин) бюджеттен жыл сайын 500 миллион сом бөлүп берүү каралган, жана 2013-жылга чейин мектептердин 10%, 2020-жылга чейин - 60,5% ысык тамак менен камсыздалган.

Мектеп тамагы бир жумага жеткиликтүү азыктардын ассортиментинен циклдик меню боюнча уюштурулат: бул ар кандай нан азыктары (булочкалар, печенье ж.б.) жана суусундуктар (сүт, чай, компот ж.б.) айкалыштырылып берилет. Албетте, көпчүлүк рациондор эң жөнөкөй номинацияларда балансталбаган жана туура тамактанууга салым кошпойт (бир стакан сүт - 200 мл жана байытылган ундан жасалган булочкадан башкасы). Тамак-аш стандарттары боюнча меню бир күнгө 7 сомду, алыскы жана бийик тоолуу аймактар үчүн 10 сомду түзөт, бул жумасына беш маал ысык тамак уюштурууга жетпейт. Бишкек жана Ош шаарларында бир окуучунун тамагына муниципалдык бюджеттен 14 сом бөлүнүп, ата-энелердин 1 сомдон 5 сомго чейин өлчөмүндөгү кошумча акысы төлөнөт. Ыктыярдуу төлөмдөрдү мыйзамдаштыруу Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актыларында каралган эмес. Топтолгон сумма өлкөнүн мектептерин азык заттар жана энергия жагынан азык-түлүктү керектөө боюнча сунушталган нормаларга ылайык тамак-аш менен камсыз кылган эмес (КР Саламаттыкты сактоо министрлиги, 2011). Дүйнөнүн 70тен ашык өлкөсүндө 50 жыл бою Бириккен улуттар уюмунун Дүйнөлүк азык-түлүк программасы эл аралык тажрыйбасы көрсөткөндөй, 10-15 сомдун суммасы мектеп окуучуларын аш болумдуу ысык тамак менен камсыздайт алат.

Кыргыз Республикасы Россия Федерациясынын Тармактык тамактануу институтунун техникалык колдоосу менен БУУ ДАТП № 200176 (2013-2016-ж.) долбоорун ишке ашыра баштады. Каржылоо бюджетти Россиядан (11,4 миллион доллар), Нидерландыдан (0,2 миллион доллар) болуп, 2017-жылга чейин 250 пилоттук мектеп жана 50,000 окуучу, андан кийин программа узартылып, 15,9 миллион доллар бюджетти менен мектептердин саны 361ге жана 1-4 - класстын окуучуларынын саны 114 000 жеткен. БУУ ДАТП долбоорунун башталышынын индикаторлору: 91% ата-энелер баланын тамагына кошумча акча төлөшөт (орточо эсеп менен 2,6 сом), алардын 58%нын тамактануу рационунан нааразычылыгы, 90% ашканалардын жабдууларынын начарлашы. Коомдук тамактанууну уюштурууга өлкөнүн 2236 мектеби катышат, мында: 993 типтүү ашканалар, 693 буфет жана 550 ылайыкташтырылган тамак берүү бөлмөлөрү иштейт. Ашканаларда сүт, ж.б. тез бузулуучу тамак-аш азыктарын сактоо үчүн муздаткычтар (камералар), жылытуучу приборлор (плиталар жана мештер), идиш жуугучтар жана тамак бышыруу үчүн башка комплекттер бар. Бир катар жабдуулар БУУ ДАТП, Мер-сико эл аралык донорлорунун техникалык колдоосу менен, демөөрчүлөр, мектеп

администрациясы, ата-энелер фонду жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан 261 мектепке (1,819,344 доллар) сатылып берилген жана ашканалар кошумча (\$ 6900) жабдылган. Жабдуулар менен камсыздоонун шарты, бул жергиликтүү бийлик же ата-энелер тараптарынын 30% салым кошуу менен кепилденген колдоосу (ашкананы, канализацияны, электр энергиясын оңдоо ж.б.) жана 70% долбоордун каражытан болуп эсептелет. Кээ бир учурларда гранттар 134 мектепке курулуш материалдарын сатып алууга (42079 доллар) же 4,8 миллион сомго жакын бизнес планга ылайык мектеп чарбаларын өнүктүрүүгө бөлүнгөн (74 932 доллар). Дүйнөлүк азык-түлүк программасы мектеп ашканаларында өз алдынча бышырууну уюштуруу үчүн ар бир балага 2,3 сом, же 60 г өлчөмүндө 716 тонна байытылган ун менен камсыздады, кийин жергиликтүү коомдун депозиттеринин бир бөлүгүнө алмаштырылды. Мектептердин инфраструктурасын жакшыртууда кызматташтыктын бул секторунун эффективдүүлүгү (261) 40 миллион сомдон ашык сумманы түздү (2013-2015-жылдар).

Билим берүү жана илим, Саламаттык сактоо министрликтеринин көзөмөлүндө БУУ ДАТП жана ата-энелер коомчулугу тарабынан колдоого алынган Кыргыз Республикасындагы мектеп тамагынын жаңы модели, долбоордун туруктуулугун жакшыртты, мында финансылык салым ар бир балага күнүнө 1,12ден (2014) 2,50 (2015) сомго чейин көбөйдү. Автономдуу коммерциялык эмес «Тармактык тамактануу институту» уюму менен бирге мектептерде меню түзүү үчүн 122 рецепт картасы иштелип чыккан. Пилоттук 261 мектептер тамактанууну уюштурууну 100% жакшыртып, чыгымдарды 6 сомдон 3 сомго чейин төмөндөтүштү. Сатып алуулардын натыйжалуулугу орточо 96% га жетти (70% - долбоордун башталышы), бул процесстин ачыктыгын өнүктүрүү менен байланышкан. Өнүгүү демилгелери агенттиги менен өнөктөштүктө мектеп чарбаларында жашылча-жемиш өстүрүү окуучулардын тамактануусун кеңейтти. Балдардын, алардын ата-энелеринин, мугалимдеринин арасында туура тамактануунун негиздеринин маалыматтык жана билим берүү программалары улуттук, региондук, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, ошондой эле эл аралык коомдук уюмдарды, фонддорду тартуу менен, бардык деңгээлдеги активдүү үгүттөө жалпы маалымат каражаттары менен алдыга жылдырылды. КР Өкмөтүнүн «Кыргыз Республикасында мектеп тамагын өнүктүрүүнүн негизги багыттары жөнүндө» 2014-ж. № 734 токтомуна ылайыктуу мамлекеттик жана укуктук жөнгө салуу айыл-чарбасынын жана тамак-аш өнөр жайларынын өндүрүштүк-экономикалык мамилелеринин потенциалын, өнүгүү процесстерин башкаруу жана байкоо, алардын мектепте тамактандыруу көйгөйлөрүн чечүүдө өз ара байланышынын эффективдүүлүгүн аныктоо үчүн жүргүзүлөт.

2013-2018-жылдарга «Мектеп тамагын оптималдаштыруу программасын» ишке ашырууда 2265 мектептин ичинен (625767ге жакын башталгыч класстардын балдары) 1371 (60,5%) мектепте (442 миңден ашуун окуучуларды камтыган (70,6%) ысык тамак уюштурулган. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында кабыл алынган «Билим берүү уюмдарында окуучулардын тамактануусун уюштуруу жөнүндө» 2019-ж. № 135 Мыйзамын эске алуу менен 1-4 - класстын окуучуларынын мектепте тамактануусун уюштуруу үчүн БУУ ДАТП гранттарын ишке ашырууда кийинки беш жылдыктын тартибин аныктоо менен - 2025-жылга чейин туруктуу инфраструктура түзүлдү.

4-бап. Башталгыч класстын окуучуларынын мектеп тамагын уюштуруу формаларын эске алуу менен гигиеналык баалоо. Өлкөдө чыныгы тамактануунун салыштырмалуу анализи жана алардын окуучулардын организминин функционалдык системаларына тийгизген таасири тууралуу маалымат жетишсиз. Аймактык компоненттерди жана жашаган жерин эске алуу менен мектеп окуучуларынын тамактануусун жакшыртуунун илимий жана уюштуруучулук негиздемеси биринчи орунда турат.

4.1. Кыргыз Республикасы жана Чүй облусундагы жалпы билим берүү мектептери жана окуучулардын саны. Расмий статистика көрсөткөндөй, акыркы 30 жылда өлкөдө жалпы билим берүү мектептеринин динамикалык өсүшү байкалган: 1759 (1990/1991-ж.), 2005 (2000/2001-ж.), 2197 (2010/2011-ж.), 2283 (2019/2020-ж.) өсүү темпи менен ($T_{\text{пр.}}$ +14,0; +24,9; +29,8), тиешелүүлүгүнө жараша шаардык: 297, 353, 441, 490 ($T_{\text{пр.}}$ +18,9; +48,5; +65,5) жана айылдык: 1462, 1652, 1756, 1793 ($T_{\text{пр.}}$ +13,0; +20,1; +22,6). ЧО боюнча бул жылдарга тиешелүүлүгүнө жараша 289, 315, 323, 324 ($T_{\text{пр.}}$:+9,0; +11,8; 12,1) туура келет; анын ичинде шаардыктар дээрлик өзгөргөн жок: 49 до 51 ($T_{\text{пр.}}$ +4,1, +2,0) жана айылдыктар: 240, 264, 272, 274 ($T_{\text{пр.}}$ +10,0, +13,3, +14,2). Кыргыз Республикасында окуучулардын саны 942860-тан 203824 чейин ($T_{\text{пр.}}$ +18,8, +8,1 +39,1) өстү, шаардык сегменте 280030-дан до 476013 чейин ($T_{\text{пр.}}$ +15,6, +12,2, +70,0) жана айылдык: от 662830 до 835465 ($T_{\text{пр.}}$ +20,2, +6,3, + 26,0). Чүйдүн айылдык мектептери үчүн ($T_{\text{пр.}}$ +9,0, +11,8, +12,1) 2000/2001-жылдарда окуучулардын абсолюттук санынын өсүшү (159218) жана алардын 2010/2011-жылдарда төмөндөшү (139539) байкалууда, кийинки көтөрүү цикли - 2019/2020-жылдарга (203824) туура келет. Шаарлардагы окуучулардын саны 1990/1991-ж. (40469) салыштырмалуу биринчи эки мезгилде (тиешелүүлүгүнө жараша 35903 жана 29870) азайган, алардын санынын өсүшү менен 43885ке жетти. Окшош алгоритм оң тенденциялардын чегинде айылдык мектептер үчүн мүнөздүү: 106090, 123315, 109669, 159939 ($T_{\text{п.}}$ +16,2, +3,4, +50,8). Аймактык өсүү көрсөткүчтөрү республикалык көрсөткүчтөргө караганда кыйла төмөн ($p < 0.05$).

4.2. Айылдык башталгыч мектеп окуучуларынын чыныгы тамактануусу жана тамак-аш рационунун мүнөздөмөсү. ЧО балдарынын тамактануусундагы азыктардын баалуулугун эске алуу менен, күнүмдүк рационунда балык азыктары, быштак, сыр жана каймак жок болгондуктан, анын жетишсиз өлчөмү көрсөтүлөт (4.2.1-таблица). Мындан тышкары, мектеп окуучуларынын организминде керектүү болгон маанилүү азык заттар, белоктор, витаминдер, микроэлементтер аз өлчөмдө келет. Тамак-ашты керектөө структурасында углевод азыктары (бышырылган азыктар, картошка, кант ж. б.) эң жогору болушу мектеп окуучуларынын тамактануусунун биологиялык баалуулугунун төмөндөшүн ачык көрсөтүп турат. Белоктордун, майлардын жана углеводдордун (1:1:4) сунушталган катыштарынын дисбалансы аныкталып, 1:0.96:5.78 түзүп, бул тамактануунун углеводдоштурулган багытын тастыктайт. Рациондун энергетикалык баалуулугу, балдардын жашаган аймагына карабастан, негизинен углеводдун эсебинен камсыздалып - 390,1 г, нормадан 26%га ашат.

Балдардын рационунда С витамининин суткалык керектөөсү орточо 28,4 мг түзөт, бул белгиленген нормадан 47,3% төмөн. Ошол эле учурда окуучулардын арасында аскорбин кислотасынын заара менен бөлүнүшү райондор аралыгында: Чүйгө (2 -топ) салыштырмалуу - $0,34 \pm 0,04$ Кеминде (1-топ) жогору - $0,41 \pm 0,05$ мг/саат - ($p < 0,05$), рациондун сапаты менен түздөн- түз корреляциондук байланышы бар ($r=0.7$). Күнүмдүк рациондо Са менен фосфордун 1:1,48 жана магнийдин - 1:0,3 микроэлементтик катышы орточо корреляциянын фонунда ($r=0,5$), кальцийдин заара менен бөлүнүп чыгышы $0,17 \pm 0,014$ мкг/күн менен тастыкталып, физиологиялык нормаларга туура келет. Кальцийдин 1 г белокко болгон катышы - 25,3 мг (нормада 20 мг) түзүп, ЧО балдарынын рационунда белоктун жетишсиздигин көрсөтүп, бул иммундук бузулууларга жана курч респиратордук инфекцияларга алып келет.

Белгилүү болгондой, өлкөнүн аймагында йод жетишсиз болгондуктан, тузду байытуу түрүндө максаттуу алдын алууну талап кылынат. Ошол эле учурда, өлкөгө йоддолбогон тузду алып кирүүгө мыйзамдуу түрдө тыюу салынган жана коомдук тамактануу жайларында KIO_3 менен байытылган тузун колдонуу белгиленген.

Ошентип, ЧО мектептеринде йоду орточо 18,8 жана 24,6 мг/кг болгон «Береке» (46,8%) жана «Картуз» (41,1%) маркасындагы ата мекендик өндүрүштөрдүн туздары колдонулат, мында 65,4%дан ашык үлгүлөрү нормага (40 ± 15 мг/кг) туура келбейт. Колдонулган Россиянын 4,6% «Полесье» тузу, Казакстандын 4,1% «Ас Тузу» жана 3,4% «Арал тузу» стандарттарга сапаттуу жооп берет (тиешелүүгүнө жараша 41,4; 41,1 жана 40 мг/кг).

Балдардын жашаган аймагына карабастан, үй шартында тамактануусу жөнүндө ата-энелерден социологиялык сурамжылоодо 50,7 - 51,9% респонденттер «бала дайыма каалагандай жейт» деп, оң жооп беришкен. Кемин районунда тамактануу режимин (37,4%) 3-жолу, (3,2%) 2-жолу жана Чүйдө (тиешелүүлүгүнө

4.2.1-таблица - Айылдык райондордогу мектеп окуучуларынын рационун негизги азыктарынын (г) орточо суткалык топтому: Кемин (1-топ) жана Чүй (2-топ)

Азык-түлүктүн аталышы	Норма	Чыныгы керектөөсү	
		1-топ	2-топ
Нан	180	182,5	160, 1
Буудай уну	22	22,7	21,6
Макарон азыктары	14	17,5	16,3
Дан азыктары	35	56,1	42,3
Буурчак өсүмдүктөрү	6	3,9	2,75
Картошка	180	101,0	210,0
Башка жашылчалар	288	280,0	181,4
Жаңы жемиштер	200	185,0	110,0
Кургатылган жемиштер	15	9,6	1,2
Кант, кондитердик азыктары	60	80,0	90,0
Сүт, анын ичинен:	200	171,0	186,0
Быштак	35	-	-
Сыр	10	-	-
Каймак	10	-	-
Каймак май	22	10,2	18, 2
Өсүмдүк майы	11	10,0	11,0
Эт	117	63,8	87,4
Балык азыктары	25	-	-
Жумуртка, шт.	1	1	-

жараша 29,4% жана 14,1%) сакташат. Тамак-аш топтомуна ылайык, жумасына балыкты жана балык азыктарын ЧО айылдык балдарынын 16,8% дан 24,6% чейинкиси гана керектешет. Ошол эле учурда эт жана эт азыктарын керектөө 82,2% (Кемин) жана 89,3% (Чүй) түзөт, тиешелүүлүгүнө жараша: сүт жана сүт азыктары (66,5 жана 77,1%), жумуртка (72,4 жана 77,3%). Күнүмдүк керектөөнүн структурасында жаныбарлардан алынган азыктар 3-4 жана жумасына 1-2 жолу колдонулуп, Чүй районунда 1,1 эсе жогору болгон. Тескерисинче, өсүмдүк азыктары: жемиштер, жашылчалар (буурчак өсүмдүктөрүн кошкондо) Кемин районунда 1,2 эсеге көбүрөөк колдонулган.

Гигиеналык мүнөздөмөлөр Чүй облусунун жалпы билим берүү мектептери типтүү имараттарда 261 (80,6%) жана ылайыкташтырылган имараттарда 63 (19,4%) жайгашканын аныктады. Мектеп аймактары 30-50%га жашылдандырылган, имараттын тыгыздыгы 15%дан ашпайт, таштандыларды чогултуу үчүн контейнерлер жок, алар үчүн казылган жерлери бар. Мектептердин санитардык-

техникалык абалын караганда борборлоштурулган суу менен - 262 (80,9%), жылуулук - 59 (18,2%), канализация менен - 197 (60,8%) жана тиешелүүлүгүнө жараша жергиликтүү - 50 (15,4%), 265 (81, 8%), 115 (35,5%) камсыздалган. Бөлмөлөрдүн аянты, жабдуулары, алардын жарык жана аба-жылуулук шарттары уруксат берилген ченемдерге туура келет.

Мектеп ашканалары жана алардын коомдук тамактануу бөлүмдөрү (60%дан ашыгы) 83,4% борборлоштурулган суу менен камсыздоо жана 38,4% канализация инфраструктурасын оңдоону жана кайра профилдештирүүнү талап кылат. 54,3% ашкананын материалдык-техникалык базасы начар, 60-70% - технологиялык жабдуулардын эскилиги жеткен, бул тамак бышыруунун технологиялык жана логистикалык процесстерин уюштуруунун жаңы принциптерин талап кылат. Мектеп ичиндеги чөйрөнүн комплекстүү иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрү менен учурдагы гигиеналык ченемдердин шайкештигин аныктоодо ЧО жалпы билим берүү уюмдарында санитардык-эпидемиологиялык бейпилдиктин оптималдуу деңгээли камсыз кылынбагандыгын көрсөтөт. Мектептеги жана үй-бүлөдөгү тамактануу системасын жакшыртууда, мектеп жашындагы куракты эске алуу менен, билим берүү программаларынын тутумунда сергек жашоону жайылтууда инновациялык ыкмалар талап кылынат.

4.3. Тамактануунун ар кандай формасындагы мектеп окуучуларынын тамактануусу менен ден соолугунун абалынын ортосундагы байланышты баалоо. Мектептерде рационалдуу тамактанууну уюштуруу окуучулардын ден соолугун калыптандырууда коргоочу фактор болуп саналат. ЧО жалпы билим берүү уюмдарында коомдук тамактануунун белгиленген шартында - райондор арасында мектеп окуучулары эки топко бөлүнөт:

- Кеминдик (1-топ) шашке ысык тамагы менен: сүт боткосун, шорпо, паллоо, эт кошулган гречка, жашылча салаттары, премикс - темир, А витамини, фолий кислотасы менен байытылган ундан жасалган кондитердик азыктар (пирожки, булочка, нан), энергиясы - 650 ккал;

- Чүйлүк (2-топ) - булочка, бир стакан чай, же аларга эквиваленттүү тамак менен камсыздалышкан (печенье, пряник, сүт, компот ж. б.) - энергиясы - 355 ккал, КР Саламаттык сактоо министрлиги тарабынан сунушталган нормасы боюнча 550 ккалдан кем эмес (2011) болуш керек.

Мындан тышкары, топтор боюнча балдардын күнүмдүк рационунун калориялуулугу: 1820 ккал (1) жана 1670 ккал (2), бул белгиленген нормадан тийиштүүлүгүнө жараша 374 жана 530 ккалга төмөн ($p < 0,05$). Күнүмдүк тамактануунун структурасында мектептеги эртең мененки тамак 25-29% (1-топ) жана 16% (2-топ) түзөт. Анын үстүнө 50% дан ашыгы кечки тамакка туура келет (салттуу түрдө камырдан жасалган тамактар - кесме, макарон ж.б.) жана Чүй облусунун мектеп окуучуларынын 60% ашыгы тамактануу режимин сактабайт.

Күнүмдүк тамактануу рационунда колдонулуучу азыктардын сапатына ылайык, окуучулардын топторунда жаныбарлардан алынган азыктар: 1-топто - 12,4% - жумуртка, 42,4% - эт, 31,2% - сүт жана өсүмдүктөн алынган азыктары: 73% - жашылча, 65,5% - жемиштер, 2-топто - тиешелүүлүгүнө жараша 18,2%, 55,2%, 43,1% жана 36,5%, 37,4%. Дан азыктары боюнча эң чоң үлүш микроэлементтери начар, биринчи кезекте Са аз болгон азыктарга - макарон, манка, күрүч (59%) туура келет. 1-топтогу балдардын шашке мектеп тамагынын буурчак өсүмдүктөрүнөн, гречкадан, сулудан жасалган рациону 27,6%ды түздү.

Изилденген рациондордо канттын, ундун жана макарондун курамы жогору болгон азыктар менен мүнөздөлөт, ал эми крахмал картошканын эсебинен белгиленген ченемдерге ылайыктуу келген. Балдардын рационунун белок боюнча сапаттык көрсөткүчтөрү: 46 г (1-топ) жана 49,5 г (2-топ), нормада 82 г болуш керек, анын ичинде жаныбарлардын белоктору: 7-10 жаш куракта нормада 60% өлчөмүндө болсо, изилденген рациондо белоктун жалпы суммасынан тиешелүүлүгүнө жараша 27,8% - 34% түздү. Макро- жана микроэлементтердин көрсөткүчтөрү көбүнчө сүт жана сүт азыктарын (быштак, сыр, каймак), этти, балыкты, жашылчаларды жана жемиштерди жетишсиз колдонгондуктан физиологиялык нормаларга туура келбейт.

Жогоруда айтылгандардан, ЧО айылдык мектептериндеги башталгыч класстын окуучуларынын чыныгы тамактануу мүнөзүнүн, тамак-аш статусунун жана алиментардык ооруларынын ортосундагы байланыш сөзсүз түрдө байкалат. Окуучулардын изилденген топторунун чыныгы тамактануусу көбүнчө жаныбарлардын майы, жөнөкөй углеводдор, жашылча-жемиш, балык жана деңиз азыктарынын жетишсиздиги менен сандык жана сапаттык көрсөткүчтөр боюнча туура тамактануу принциптерине туура келбейт жана азык заттардын жетишсиздиги менен байланышкан ооруларга алып келет. Ошентип, 2-топтогу балдарда (Чүй), тамактануунун өзгөчөлүгү менен байланыш ачылат, мында физикалык өнүгүүнүн артта калуучулары 3,2%, темир жетишсиздик анемиясынын таралышы 4,2% (темир жетишсиздиги 2,5 мг, норма 10 мг); инфекциялык жана паразитардык оорулар 8,5% жогорулады, аскорбин кислотасынын заара менен бөлүнүшү 1-топтун (Кемин) окуучуларына салыштырмалуу 1,5 эсе төмөн болуп, гиповитаминоз аныкталды. Ошол эле учурда, 7-10 жаштагы айылдык балдардын жашаган аймагына карабастан, ооз көндөйүнүн саламаттыгын баалоодо тиш бүйлөсүнүн канашы - 57% жана тиш кариеси - 77,4% байкалган. Мектеп окуучуларынын стоматологиялык саламаттыгынын жагымсыз көрсөткүчтөрү зыяндуу тамактанууну көрсөтүшөт - алар күн сайын кантты, таттууларды, ширелүү суусундуктарды колдонушат жана тиш доктрунун жыл сайын профилактикалык текшерүүлөрү болбогондугу менен ооз гигиенасынын эрежелерин жакшы сактабагандыгы байкалат.

5-бап. Кенже топтогу мектеп окуучуларынын ден соолугунун абалынын көрсөткүчтөрү. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден соолугунун көрсөткүчтөрү - бул жалпы өлкөнүн интеллектуалдык, эмгек жана репродуктивдүү потенциалы көз каранды болгон социалдык көрсөткүч. Бүгүнкү күндө тамактануу жана мектепте билим алуу эрежелери калктын арасында жугуштуу эмес оорулардын чоң тобунун алдын алууда жана пайда болушунда маанилүү роль ойнойт.

5.1. Кыргыз Республикасындагы жана Чүй облусундагы (5-14 жаш) балдардын демографиясы, жалпы жана баштапкы оорулары. 2009-жылдагы Улуттук эл каттоодон бери, Кыргыз Республикасындагы демографиялык кырдаал (2010-2019-ж.) калктын саны боюнча жылдык орточо өсүшү (1,9%) жана ЧО (2,1%) менен өзгөрдү. 2019-жылга карата жалпы калктын саны Кыргыз Республикасында 6523,5 миң жана ЧО боюнча 959,9 миңди түзүп, 2009-жылдын деңгээлинен тийиштүүлүгүнө жараша 21,6% жана 19,5%га ашты. Балдардын популяциясы боюнча алганда, жалпы үлүш (0-17 жаш) Кыргыз Республикасында (36,6-37,7%) жана ЧО (32,2-35,5%) болгон, мында 50%дан ашыгы 5-14 жаштагыларга туура келет. Балдардын популяциясынын бул тобунда талдоого алынган мезгил ичинде жалпы жана баштапкы оорулуулардын өсүш темптеринин туруксуз тенденциясы байкалууда, өлкө боюнча (+ 52,2% жана 36,0%) жана ЧО (+ 77,9% жана 65,3%). 2010-жылга карата негизги оорулар 2005-жылга салыштырмалуу КРда (+ 60%) жана ЧО (+ 66%) өсүү темпине ээ болгон, акыркы үч жылдык мезгилинде (2017-2019-ж.) оң тенденцияны сактап, +29дан +33%га чейин жана 2010-жылга карата тиешелүүлүгүнө жараша +39дан + 42% га чейин болду. Бир катар көрсөткүчтөр Чүй облусундагы оорулар республикалык деңгээлден ашып кеткенин көрсөтүүдө ($p < 0,05$). Акыркы 10 жылдагы ооруга чалдыгуулар боюнча биринчи орунду респиратордук оорулар ээлейт, өлкө боюнча: жалпы оорулар 48,0-52,9%, баштапкы-5,2-56,4%, ЧО буюнча (57,0 -60,9% жана тиешелүүлүгүнө жараша 60,7- 65,3), инфекциялык жана мите оорулары экинчи орунда: 8,9-11,9% жана 9,1-12,4%; тиешелүүлүгүнө жараша 7,0-10,5% жана 7,3-10,8%. Андан ары, улуттук деңгээлде 3-орунду кан, гемопэтикалык органдар, иммундук механизмдердин бузулушу (8,5-11,2% жана 6,5-9,6%), төртүнчүсү - тамак сиңирүү органдары: 6,2-5,1% жана 6,4-4,8% (2010-2016-ж.), андан кийин (2017-2019-ж.) бешинчи категорияга өтүүсү менен 4,6-5,4% жана 4,4-5,3% түздү. Өз кезегинде, теринин жана тери астындагы ткандардын оорусу бешинчи категориядан: 4,2-5,6% жана 4,0-5,2% (2010-2016-ж.) төртүнчү позицияга өтүүсү менен: 5,7 -6,0% жана 5,4% (2017-2019-ж.) карама-каршы динамика мүнөздүү. Салыштырмалуу аспект боюнча, ар кайсы жылдардагы ЧО көрсөткүчтөрү оорулардын класстарынын приоритетинде өзгөргүчтүккө ээ: 2010-жылы 3-орундан тамак сиңирүү органдары (7,8 жана 7,7%) жана 2015-жылы 4-орун (5,5% жана 5,3), 2016-2019-ж. 5,1ден 4,3% га жана 4,4төн 3,9% га чейин төмөндөө динамикасы менен 5-орунга жылган. 2010-ж. кан, гемопэтикалык

органдардын оорулары, иммундук механизмдердин бузулушу 4-орунду ээлеген - (6,7-5,8%), 2015-2016-жылдары кайрадан жылышып, 3-орунду ээлеп (7,1-6,2%), жана 2017-2019-жылдарга карата баштапкы позицияга өтү (5,6-6,1% жана 4,4-5,6%). Белгилей кетүү керек, кулак жана кулактын ички оорулары, Кыргыз Республикасында (3,7-4,1% жана тиешелүүлүгүнө жараша 3,3-4,0%) жана ЧО боюнча (1,8-3,3% жана 1,7-3,5%) түзүп, туруктуу 6-орунду ээлейт. Калган нозологиялык формалар үчүн (нерв системасы, көздөр жана анын тиркемелери, травма жана уулануу, заара-жыныс системасы, эндокриндик системалар жана тамактануу бузулуулары) 2010-2019-ж., позициясын 3,8% га чейин өүсү жана 0,2% га чейин төмөндөөсү менен 7-11-орундарда туруктуу болушкан. Балдардын онкология (17-орунда) оорусунун КР 0,5тен 3 эсеге чейин, ЧО 1,5ден 5 эсеге чейин динамикалык өсүшү чоң көңүл бурдуртат.

Жалпысынан, оорулардын структурасында алардын 11 приоритеттүү классынын жалпы үлүшү: Кыргыз Республикасында (94,5-95,7%) жалпы жана (94,6-96,3%) баштапкы жана ЧО боюнча 94,5-97,4% жалпы жана 94,8-98,3% баштапкы МКБ 10 Кодунун бардык маанисинен тиешелүүлүгүнө жараша. Балдардын бул популяциялык тобунда ооруну турукташтыруу үчүн медициналык текшерүү, ден соолукту сактоочу жүрүм-турумду калыптандыруу жана ден соолуктун инновациялык программаларын киргизүү аркылуу мектеп медицинасынын уюштуруучулук жана профилактикалык иш системасын өркүндөтүү зарыл.

5.2. Чүй облусунун мектептеринин кенже класстарындагы балдардын физикалык өнүгүүсүнө комплекстүү баа берүү. Башталгыч мектеп окуучуларынын соматометрикалык көрсөткүчтөрүнө, алардын жынысы, жашаган жери, ошондой эле ДССУнун бирдиктүү маалыматтары менен салыштыруу боюнча талдоо жүргүзүлдү. Башталгыч мектеп жашындагы балдардын физикалык өнүгүүсүн баалоодо маалыматтык критерий болгон морфометрикалык мүнөздөмөлөрдүн негизги көрсөткүчтөрү 5.2.1 - таблицада келтирилген. Мындан көрүнүп тургандай, эркек балдардын бою: 7 жашта - 1-топ (Кемин) $119,7 \pm 0,48$ см, 2-топто (Чүй) $117,6 \pm 1,09$ см, 10 жашта ($134,9 \pm 0,52$ см жана тиешелүүлүгүнө жараша $134,6 \pm 0,74$).

7 жаштагы кыздарда ($118,8 \pm 0,52$ см жана $119,1 \pm 0,89$ см) жана 10 жашта эки топто тең - $133,9$ см. Белгилей кетсек, Чүй калкынын эркек балдарында өсүү темпинин максималдуу өзгөрүүсү 7 жашында (34 см жана 70 см), ал эми кыздарда 8 жашында (34 см жана 72 см) байкалат. Өсүш индикаторлорунун айырмачылыгын аныктоодо, 2-топто өсүү темпинин жогорку даражадагы өзгөрүүсү табылып, сигмалык четтөөлөрдүн мааниси (7 жашта $11,64 \pm 1,09$ жана 8 жашта $11,34 \pm 0,99$) менен күбөлөндүрлөт. Өз кезегинде, бул жаш курактагы 1-топтун кыздарында максималдуу жана минималдуу көрсөткүчтөрдүн ортосунда төмөнкү даражадагы айырмасы аныкталган - 10 жашында 28,5 см 8 жашында 34 см чейин, ал эми 2-топтогу кыздарда сигма четтөөсү $9,94 \pm 0,89$ дан $10,25 \pm 0,83$ кө чейин болуп

5.2.1-таблица - 7-10 жаштагы мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүүсүнүн статистикалык параметрлери ($M \pm m$; 95%)

Жаш курагы	Эркек балдар			Кыздар			Жынысы б-ча салыштыруу	
	Кемин р-н (1-топ), n=543	Чус р-н (2-топ), n=527	БДССУ (WHO)	Кемин р-н (группа-1), n=512	Чуй р-н (группа-2), n=528	БДССУ (WHO)	1-топ Р жынысы боюнча	2-топ Р жынысы боюнча
	ДЕНЕНИН УЗУНДУГУ							
7 жаш	119,7±0,5 ^{***} 118,8-120,6	117,6±1,1 ^{***} 115,5-119,7	121,7 120,6-122,7	118,8±0,5 ^{***} 117,8-119,8	119,1±0,9 117,3-120,9	120,8 119,7-121,9	P>0,05	P>0,05
8 жаш	124,5±0,5 ^{***} 123,6-125,4	123,9±1,0 ^{***} 122,0-125,8	127,3 126,2-128,4	123,7±0,5 ^{***} 122,7-124,7	122,6±0,8 ^{***} 121,0-124,2	126,6 125,5-127,7	P>0,05	P>0,05
9 жаш	129,6±0,5 ^{***} 128,7-130,5	128,9±0,6 ^{***} 127,8-130,0	132,6 131,4-133,8	128,6±0,5 ^{***} 127,6-129,6	129,1±0,4 ^{***} 128,2-130,0	132,5 131,3-133,7	P>0,05	P>0,05
10 жаш	134,9±0,5 ^{***} 133,9-135,9	134,6±0,7 ^{***} 133,2-136,0	137,8 136,5-139,0	133,9±0,6 ^{***} 132,7-135,1	133,9±0,7 ^{***} 132,6-135,2	138,6 137,3-139,9	P>0,05	P>0,05
	САЛМАГЫ							
7 жаш	22,71±0,3 22,2-23,3	22,6±0,4 21,9-23,3	22,9 22,3-23,5	21,8±0,3 21,3-22,2	21,6±0,3 21,1-22,2	22,4 21,6-23,0	P<0,05	P<0,05
8 жаш	24,7±0,3 [*] 24,2-25,2	24,2±0,3 23,6-24,8	25,4 24,7-26,0	24,6±0,3 23,9-25,2	23,7±0,3 23,1-24,4	25,0 24,0-25,9	P>0,05	P>0,05
9 жаш	27,3±0,3 ^{**} 26,6-27,9	26,4±0,3 ^{***} 25,7-27,0	28,1 27,3-28,8	26,7±0,4 ^{***} 25,9-27,4	26,7±0,3 26,0-27,3	28,2 27,4-29,0	P>0,05	P>0,05
10 жаш	30,8±0,5 [*] 29,8-31,8	29,6±0,5 ^{***} 28,5-30,6	31,2 30,3-32,0	30,2±0,5 ^{***} 29,2-31,1	28,0±0,5 27,0-29,0	31,9 30,9-32,8	P<0,05	P<0,05
	КӨКҮРӨК АЙЛАНАСЫ							
7 жаш	57,9±0,3 57,4-58,4	60,6±0,3 59,9-61,2	НД	56,4±0,7 55,1-57,6	59,2±0,3 58,6-59,8	НД	P<0,001	P<0,01
8 жаш	59,6±0,3 59,1-60,1	62,1±0,3 61,5-62,6	НД	58,5±0,7 57,1-59,8	61,1±0,4 60,4-61,8	НД	P<0,01	P<0,05
9 жаш	61,3±0,3 60,8-61,8	63,9±0,3 63,3-64,5	НД	59,9±0,8 58,5-61,4	63,7±0,4 62,9-64,5	НД	P<0,01	P>0,05
10 жаш	64,2±0,5 ^{**} 61,4-67,0	66,3±0,5 ^{***} 65,2-67,3	НД	61,3±1,0 ^{***} 59,3-63,3	64,1±0,5 ^{***} 63,1-65,0	НД	0	P<0,01

Эскертүү: **p<0,01; ***p<0,001 Кемин жана Чуй райондорунун мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүү көрөсткүчтөрүн ДССУнун универсалдуу маалыматтары менен салыштырууда айырмачылыктар; **p<0,01; ***p<0,001 - ар кайсы райондордун балдары менен кыздарынын айырмасы

7 жашында 57 сантиметрден 8 жашында 72 сантиметрге чейин жогорку даражадагы айырма табылган. Анын үстүнө, эркектердин денесинин узундугу жыл сайын 4,8ден 6,3 см-ге чейин топтордо өзгөрөт: 1-топто (4,8ден 5,3 смге чейин); жана 2-топто (5,0ден 6,3 смге чейин) жана кыздарда 3,5-6,5 см чейин (тиешелүүлүгүнө жараша 4,9дан 5,3 смге чейин жана 3,5тен 6,5 смге чейин). Орточо алганда дене узундугунун өсүшү эркектердин 7-10 жашында 16,1 см түздү, (15,2 смден (1-топ) 17,0 смге (2-топ) чейин, ал эми кыздарда тиешелүүлүгүнө жараша: 15,0 см (15,1 см жана 14,8 см). Бул жыйынтыктар бардык курактагы жана жыныстык топтордогу балдардын боюнун өсүшү текши эместигин көрсөтөт. Балдар арасындагы өсүү динамикасын белгилей кетүү керек, дене узундугунун эң жогорку өсүшү 1-топто - 9 жашта (4,1%) жана 2-топто - 8 жашта (5,4%), ал эми кыздарда тиешелүүлүгүнө жараша: 4,1% жана 2,9дан 5,3% га чейин 8,10 жашта байкалган.

7 жаштагы балдардын дене салмагы $22,71 \pm 0,28$ кг (1-топ) жана $22,60 \pm 0,38$ кг (2-топ) жана 10 жаштагы балдар - $30,82 \pm 0,50$ кг жана $29,55 \pm 0,53$ кг, кыздарда тиешелүүлүгүнө жараша $21,75 \pm 0,25$ кг (1-топ) жана $21,63 \pm 0,27$ (2-топ) жана $30,82 \pm 0,50$ кг (1-топ), $27,97 \pm 0,51$ кг (2-топ). Анын үстүнө, акыркылардын салмагы Кемин району боюнча ($p < 0,001$) жана Чүй боюнча ($p < 0,05$) балдарга караганда ишенимдүү төмөн болду. 8 жана 9 жаш курактагы топтордо маалыматтар статистикалык жактан ишенимдүү эмес ($p > 0,05$). Муну менен бирге Кемин районунун балдарынын салмагынын орточо квадраттык четтөөсүнүн эң чоң көрөсткүчү 10 жашта болушу менен жаш курагына жараша жогорулайт. Чүй районунда, жынысына карабай, жаш курагы менен сигманын өсүшү бирдей эмес, 7-8 жашка чейин төмөндөйт (2,96 кг чейин), эң чоң мааниге - 10 жашында жетет. Топтордо жылдык дене салмагынын өсүшү эркектерде 1,57ден (2-топ) 3,54 килограммга чейин (1-топ) жана кыздарда 1,3төн (1-топ) 2,9 килограммга чейин (2-топ) өзгөрдү.

Салмактын өсүү темпи башталгыч класстардын Чүйдөгү мектеп окуучуларынын өсүшүнө окшоп тегиз эмес. Эң чоң салмак жашаган жерине карабастан, 9-10 жаштагы эркек балдарда байкалган, кыздарда - 9-10 жашта (1-топ) жана 8 - 9 жашта (2-топ).

Тыныгууда көкүрөк айланасы, башталгыч класстын окуучуларынын жынысына карабастан, жашы өткөн сайын көбөйдү. Бул өлчөмдөр 7-10 жашында кыздарга салыштырмалуу эркек балдарда басымдуулук кылган. Ошентип, Кемин районунда эркек балдардын көкүрөк айланасы 8 жана 10 жаш куракта кыздарга караганда ишенимдүү чоң ($p < 0,01$), ал эми Чүй районунда - 7, 10 жашта ($p < 0,001$) жана 8 жашта жашта ($p < 0,01$). Кемин жана Чүй райондорунун кыздарынын арасында эркек балдардан айырмаланып, дене салмагынан тышкары (8 жаш - $p < 0,05$), 8, 9 жаш курактарында көкүрөк айланасында ишенимдүү айырмачылыктар ($p < 0,001$) жана 10 жашта ($p < 0,01$) аныкталган.

ДССУ (2007) сунуштаган балдардын өсүшү жана өнүгүүсү үчүн оптималдуу шарттар боюнча универсалдуу көрсөткүчтөрүнө Чүй облусундагы мектеп

окуучуларынын бою жана салмагын салыштырууда, жашаган аймагына карабастан, 2-топтун (Чүй) 7 жаштагы кыздардынан башкаларынын ($p < 0,05$) бойлору кыйла төмөн болгондугу ($p < 0,001$) аныкталган. Биздин мектеп окуучуларынын дене салмагы дагы ДССУнун көрсөткүчтөрүнөн төмөн болгон. Дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун маалыматтары менен эркек балдар жана кыздардын дене салмагынын көрсөткүчтөрүн салыштырууда алынган жыйынтыктар бир аз башкача болгон. ДССУнун дене салмагынын көрсөткүчтөрү биздин мектеп окуучуларынын Кемин району боюнча 8, 9 жаштагы балдарынын ($p > 0,05$), 9, 10 жаштагы кыздарынын ($p < 0,001$) жана Чүй районунун 9, 10 жаштагы балдарынын ($p < 0,001$) дене салмагынан кыйла жогору болгон ал эми башка курактык топтордо айырмачылыктар статистикалык жактан маанилүү болгон эмес.

5.3. Чүй облусунун жалпы билим берүү мектептеринин кенже класстарынын окуучуларынын ден соолугунун абалын баалоо. Амбулатордук карталарды (1280) анализдөөнүн жыйынтыгыда Чүй облусундагы кенже класстардын балдарынын, алардын жашоо аймагына карабастан, жалпы оорулуулугунун структурасы көп деле айырмаланбайт жана биринчи орунду респиратордук оорулар ээлейт - 41,7% (37,5-46,0). Экинчи орунду жугуштуу жана мите оорулары ээлейт - 33,1% (28,9-37,4), үчүнчүсү орунда - кан, гематопозтикалык органдардын оорулары, иммундук механизмдери бузулушу - 12,9% (11,8 - 14,1), төртүнчү - тамак сиңирүү органдары - 3,3% (3,1-3,6), бешинчи-тери жана тери астындагы ткандардын оорусу 2,7% (2,1-3,4) болду. Тиешелүү түрдө, бул патология формалары 93,7 ден 94,2% га чейин өзгөрүүсү менен орточо 93,7% ды түзөт. Балдардын оорусунун кээ бир формаларынын көрсөткүчтөрү жашаган жерине салыштырганда, айырмасы анча чоң эмес ($p > 0,05$). Интенсивдүү көрсөткүчтөр Кеминге салыштырмалуу Чүй районун башталгыч класстагы окуучуларынын ооруларынын 2,7% жогору экендигин тастыктайт. Балдар арасында, жашаган жерине карабастан, тиш кариесинин таралышы орточо 77,4% түзүп, кылдат көңүл бурууну талап кылат. Тиш кариесинин эң жогорку көрсөткүчтөрү 8 жаш (81,4%), 9 жаш (75,5%) жана 10 жаш (68,5%) курактык топторунда кездешип, 7-10 жаштагы балдардын изилденген топторунда тиш кариес интенсивдүүлүгүнүн деңгээли 4,4 түздү. Ооздун гигиенасынын сакталышы боюнча макулдашылган ата-энелердин сурамжылоосу балдардын тиштерин бир күндө: эртең менен 1 жолу (56,2%), 2 жолу - 41,2% (эртең менен, кечинде) жана өтө сейрек 6,7% тазалашаары аныкталган. Балдар жылына алдын алуу үчүн тиш врачка: 1 жолу (27,5%), 2 жолу (12,3%) кайрылышат, жана 62,2% барышпайт. Тиш кариесинин интенсивдүүлүгүнүн жогорку көрсөткүчтөрү канттын курамы жогору болгон тамак-аштарды жана суусундуктарды көзөмөлсүз колдонуу менен бирдикте, санитардык агартуу иштеринин жана балдар жана алардын ата-энелери тарабынан ооз гигиенасын сактоо көндүмдөрүнүн жоктугун көрсөтүп турат.

ТЫЯНАКТАР

1. Кыргызстанда мектеп тамагын уюштуруунун улуттук системасы тарыхый: советтик (1954-1991-ж.) жана эгемендүү мамлекеттүүлүк - 1993-жылдан азыркыга чейинки мезгилге туура келет. БУУ ДАТП тарабынан колдоого алынган окуучулардын тамактануусунун жаңы заманбап этабы санитардык инфраструктуранын жана коомдук тамактануу бөлүмдөрүнүн жабдууларынын эскилиги жеткен (54,3%) фонунда, борборлоштурулган суу менен камсыздалбаган 38,4% жана 83,4% канализациясы жок кезинде ишке ашырылган. Бүгүнкү күндө, өлкөнүн 2236 жалпы билим берүү уюмдарында тамактануу уюштурулган: алардын ичинде 61,5% мектеп ысык тамак менен жана 38,5% - булочка, чай, же буларга эквиваленттүү азыктар менен камсыздайт.

2. Мектеп тамагын уюштуруу жана Чүй регионунун кенже класстарынын (1-4) окуучуларынын иш жүзүндөгү рационун балык, сүт азыктарын, жашылча-жемиштерди жетишсиз колдонуу менен рационалдуу эмес. Тамактануу рационун энергетикалык баалуулугу боюнча (ккал): Кеминде 374 ккал жана Чүй району боюнча 530 ккал белгиленген ченемдерден төмөн. Энергетикалык баалуулуктук белок аркылуу 12,8%, майдан 26,7% жана углеводдордон 60,5% болуп, 1:0,96:5,78 балансталбаган катышы менен камсыздалат. Микроэлементтердин (гемо-Fe, кальций 28,5%, фосфор 38,2%, йод 59,3%) жетишсиз керектелиши аныкталган. Коргоочу фактор айылдык мектеп окуучуларынын тең салмактуу эмес тамактануусун эске алуу менен, туура тамактануу принциптерине ылайык келбейт, бул 7-10 жаштагы балдардын алиментардык көз каранды патологиясынын таралышына жана тиш кариесинин өнүгүшүнө (77,4%) таасир этет.

3. Чүй облусунун айылдык мектеп окуучуларынын физикалык өнүгүүсү орточо гармониялуу деп бааланат - өсүүнүн жогрулашы жана көкүрөк айланасынын кыскарышы, дене түзүлүшүнүн астенизациясына алып келет. Физикалык өнүгүүсүнүн артта калуу белгилери бар балдардын саны 12,3% экени аныкталган, ал эми артта калуучулардын арасында Кеминге караганда Чүй районунда 3,2% жогору.

4. Кыргыз Республикасында 0-17 жаштагы балдар калкынын көрсөткүчтөрү 36,6% -37,7% ды, ал эми Чүй облусу боюнча 32,5% -35,5% ды түзөт, 50% дан ашыгы 5-14 жаштагыларга туура келет. 2010-2019-жылдары жалпы жана баштапкы оорулардын өсүү темпи өлкөдө (+52,2% жана +36,0%) жана ЧО (+77,9% жана +65,3%) менен жана кайрылуу боюнча көп багыттуу өзгөрмөлүүлүгү менен белгиленет. Оорунун структурасында улуттук жана регионалдык маанисине карабастан рейтингдик орундар МКБ 10 боюнча оорулардын 11 классына: дем алуу, инфекциялык жана мите, кан жана гематопозтикалык органдарынын, тамак сиңирүү органдарынын оорулары ж.б. кирип, орточо 94,5% -98,3 % түздү, алардын деңгээли Чүй районунун балдар арасында жогору.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Мектеп тамагынын мамлекеттик программасы иш-чаралардын комплексин караган негизги принциптер менен ишке ашырылат: ченемдик укуктук колдоо, кош каржылоо жана инновациялык мамиле:

- мектеп ашканаларынын материалдык-техникалык базасын чыңдоо, технологиялык жана логистикалык процесстерин жаңыча уюштуруу, меню-карталарын жаңылоо.

- окуучулардын рационунда биргелешкен каржылоону эске алуу менен жергиликтүү айылдык жана мектеп чарбалары өндүргөн азыктардын комплексин: эт, сүт, айран, балык, жумуртка, ошондой эле жашылча-жемиштерди колдонууну кароо.

- мектеп окуучуларынын арасында педагогикалык иш-чараларда тамак-аштын сапаты, жашыл азыктар менен тамактануу жөнүндө бирдиктүү экологиялык идеологиялык түшүнүктү калыптандыруу, улуттук каада-салттарды эске алуу менен сергек тамактануу маданиятына тарбиялоо, сергек жашоого үндөө.

- мектептерде жугуштуу оорулардын жана тамак-аштан уулануунун алдын алуу «Мектепке чейинки жана билим берүү уюмдарында дезинфекциялоо иш - чараларын уюштуруу жана жүргүзүү» методикалык сунуштарына ылайык жүргүзүлүүгө тийиш (2016-ж. КР ССМ № 247 жана КР БЖИМ № 463/1 буйруктары менен бекитилген).

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА БАСЫЛЫП ЧЫККАН ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Ураимова, А. А. Состояние здоровья учащихся общеобразовательных учреждений с разной формой организации школьного питания [Текст] / А. А. Ураимова, О. Т. Касымов // Современные проблемы науки и образования. - 2020. № 2. - Режим доступа: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=29735>

2. Ураимова, А. А. Оценка физического развития учащихся школ сельской местности с разной формой организации общественного питания [Текст] / А. А. Ураимова, О. Т. Касымов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2020. № 3. - С. 22-28. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42620878>

3. Uraimova, A. A. Organization of school meals in the Kyrgyz Republic [Text] / A. A. Uraimova // European Journal of Natural History. - 2020. № 3. - P. 8-11. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43172604>

4. Uraimova, A. A. Sanitary audit of iodine content in the diet its impact on health of school students [Text] / A. A. Uraimova // Alatoo Academic Studies. - 2019. - № 4. - P. 244-249. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42565358>

5. Uraimova, A. A. Nutrition and prevalence of caries in primary school children of the Chui Region of the Kyrgyz Republic [Text] / A. A. Uraimova // Alatoo Academic Studies. - 2019. - N 4. - P. 249-253. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42565359>

6. Ураимова, А. А. Мировая практика - опыт решения проблем организации школьного питания [Текст] / А. А. Ураимова, Р. О. Касымова, О. Т. Касымов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2020. - № 7. - С. 70-78. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45586201>

Ураимова Алтынбу Ааматовнанын «Айыл жериндеги кенже класстардын окуучуларынын тамактануусуна жана ден соолугунун абалына гигиеналык баа берүү» деген темада 14.02.01 - гигиена адистиги боюнча медицина илимдеринин кандидаты илимий даражасына изденүү үчүн жазылган диссертациясынын кыскача

КОРУТУНДУСУ

Негизги сөздөр: гигиена, тамактануу, нутриенттик курамы, калориясы, мектеп, кенже класстардын окуучулары, физикалык өнүгүү, ооруп калуулар, ден соолук.

Изилдөө объектиси: жалпы окуу жайлары, окуучулар, тамактануу.

Изилдөө предмети - гигиена, тамактанууну уюштуруу, физикалык өнүгүү, кенже класстардын окуучуларынын ден соолугу.

Изилдөөнүн максаты: регионалдык медициналык-социалдык иш-чараларды негиздөө үчүн башталгыч класстын окуучуларынын ден-соолугуна жана мектеп тамак-ашын уюштуруунун ар кандай формаларына гигиеналык баа берүү.

Изилдөө ыкмалары: тарыхый-генетикалык, гигиеналык, клиникалык-эпидемиологиялык, медициналык-социалдык жана демографиялык статистика.

Изилдөөнүн жыйынтыгы жана илимий жаңылыгы: биринчи жолу Кыргыз Республикасында мектеп тамак-ашын уюштуруу системасына анализ жүргүзүлдү. Европа, Америка, Азия жана КМШ өлкөлөрүндө мектеп тамак-ашын уюштуруу жана анын балдардын ден соолугуна эффективдүү таасири көрсөтүлдү. Чуй регионунун мектеп окуучуларынын суткалык рационунун энергиялык, аш болумдуулук баалуулугун анализдөө жана тамак-аш статусунун, физикалык өнүгүүсүнүн жана ден соолугунун көрсөткүчтөрүнө гигиеналык баа берүүнүн негизинде алардын тамактануу мүнөзү менен ден соолугунун ортосундагы тыгыз байланыштар аныкталды. Балдардын суткалык рационун макро- жана микроэлементтердин (темир, кальций - 28,5%, фосфор - 38,2%, йод - 59,3%) жана С витамини - 52,7% жетишсиздиги менен мүнөздөлөт. Мектептерде ысык тамактын уюштурулбаганы жана үйдө тамактануунун кемчиликтери 2-группанын окуучуларынын ооруга чалдыгуугусуна жана физикалык өнүгүүсүнүн начарлашына чоң кооптуулукту туудурган. Алардын арасында ретарданттар 3,2%-га жугуштуу оорулардын саны 8,5%-га, ошондой эле темир жетишсиздигинен болгон аз кандуулук 4,2%-га көп болгондугу аныкталды. Жалпы билим берүү окуу жайларынын окуучуларынын тамак-ашын уюштуруу жана мектептерде залалсыздандыруу иш-чараларын жүргүзүү боюнча усулдук сунуштары иштелип чыгарылды.

Колдонуу даражасы: КР Билим берүү жана илим (жалпы билим берүү мектептери), Саламаттык сактоо жана социалдык өнүктүрүү (ОААЖМСЭКД, ОААЖМСЭКБ) министрликтеринин мектеп тамак-ашы боюнча республикалык жана аймактык уюмдарынын ишмердигин укук ченемдик жөнгө салуу.

Колдонуу тармагы: гигиена, билим берүү, коомдук саламаттык сактоо.

РЕЗЮМЕ

диссертации Ураимовой Алтынбу Ааматовны на тему: «Гигиеническая оценка питания и состояния здоровья учащихся младших классов сельской местности» на соискание ученой степени кандидата медицинских наук по специальности 14.02.01 - гигиена

Ключевые слова: гигиена, питание, нутриентный состав, калорийность, школа, ученики младших классов, физическое развитие, заболеваемость, здоровье.

Объект исследования - общеобразовательные школы, учащиеся, питание.

Предмет исследования - гигиена, организация питания, физическое развитие, здоровье учеников младших классов.

Цель работы: гигиеническая оценка различных форм организации школьного питания и состояние здоровья учащихся начальных классов для обоснования комплекса региональных медико-социальных мероприятий

Методы исследования: историко-генетический, гигиенический, клинико-эпидемиологический, медико-социальной статистики.

Полученные результаты и их новизна: впервые проведен анализ системы организации школьного питания в Кыргызской Республике. Показаны организация школьного питания в планетарном пространстве стран Европы, Америки, Азии и СНГ и их эффективность для здоровья детей. На основании анализа пищевой и энергетической ценности суточного рациона и оценки показателей пищевого статуса, физического развития и показателей здоровья установлены причинно-следственные связи между состоянием здоровья и характером питания школьников Чуйского региона. Суточный рацион питания детей характеризуется недостаточностью поступления макро- и микроэлементов (кальция на 28,5%, фосфора на 38,2%, йода 59,3%; Fe), витамина С на 52,7%. Отсутствие горячего питания в школе и дефекты домашнего питания обуславливали наиболее высокую степень риска заболеваемости и нарушений физического развития у учащихся школ 2-й группы. Среди них ретардантов на 3,2%, удельный вес инфекционных болезней на 8,5% было больше, также отмечались превалирование железодефицитной анемии на 4,2%. Разработаны методические рекомендации по организации питания учащихся общеобразовательных учреждений и по организации дезинфекционных мероприятий в детских дошкольных и общеобразовательных организациях.

Степень использования. Нормативно-правовое регулирование деятельности республиканских и территориальных организаций в области школьного питания Министерств образования и науки (общеобразовательные школы), здравоохранения и социального развития (ДПЗиГСЭН и ЦПЗиГСЭН) Кыргызской Республики.

Область применения: гигиена, образование, общественное здоровье.

SUMMARY

of the dissertation of Uraimova Altynbu Amatovna on the topic: "Hygienic assessment of nutrition and health status of primary school students in rural areas" for the degree of candidate of medical sciences in the specialty 14.02.01 - hygiene

Keywords: hygiene, nutrition, nutrient composition, caloric content, school, primary school students, physical development, morbidity, health.

Objects of research - general education schools, students, nutrition.

Subject of the study - hygiene, catering, physical development, health of primary school students.

The aim of the study: hygienic assessment of various forms of organization of school meals and the state of health of primary school students to justify a set of regional medical and social measures

Research methods: historical and genetic, hygienic, clinical and epidemiological, medical and social statistics.

The results and their novelty. For the first time, an analysis of the system of organizing school meals in the Kyrgyz Republic has been carried out. The organization of school meals in the planetary space of the countries of Europe, America, Asia and the CIS and their effectiveness for the health of children are shown. Based on the analysis of the nutritional and energy value of the daily diet and the assessment of indicators of nutritional status, physical development and health indicators, causal relationships between the state of health and the nature of nutrition of schoolchildren in the Chui region were established. The daily diet of children is characterized by insufficient intake of macro- and microelements (calcium by 28.5%, phosphorus by 38.2%, iodine by 59.3%; Fe), vitamin C by 52.7%. The lack of hot meals at school and defects in home nutrition caused the highest risk of morbidity and physical development disorders in group 2 school students. Among them, there were 3.2% more retardants, the proportion of infectious diseases was 8.5% higher, and the 4.2% exceeding of iron deficiency anemia was also noted. Methodological recommendations on the organization of feeding of students of general education institutions and on the organization of disinfection measures in preschool and general education organizations have been developed.

Implementation. Normative and legal regulation of the activities of republican and territorial organizations of the Ministries of Education and Science (general education schools), Health and Social Development (Department of Disease Prevention and Sanitary-Epidemiologic Control and Centres of Disease Prevention and Sanitary-Epidemiologic Control) of the Kyrgyz Republic regarding school feeding.

Application area: hygiene, education, public health.

Басууга 04.10.2021 ж. кол коюлду. Форматы 60X90/16.
Офсет кагазы. Көлөмү 1,3 б.б.; Нускасы 100 экз.
«Алдын алуучу медицина» ИӨБ басылган
Бишкек ш., Байтик Баатыр көч.34
Тел. 54-45-81

